

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 141.82 Engels(049.3)

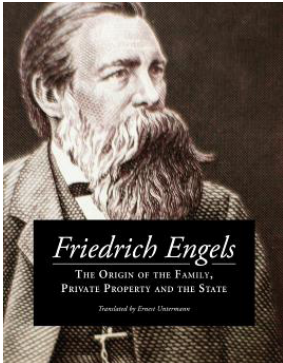
DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7112021.13>

Осврт

Иван Матић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

У СЕНЦИ ДРЕВНОГ ДРУШТВА: ЕНГЕЛСОВО ПОРЕКЛО ПОРОДИЦЕ**

Осврт на књигу *Порекло породице, приватне својине и државе* Фридриха Енгелса (Friedrich Engels. 1884. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: Pathfinder Press, 180 p.)

Политичка економија, основна област истраживања у марксистичкој теорији, је по својој природи мултидисциплинарна: поред филозофије на којој је утемељена, она подразумева и изучавање бројних елемената социологије, историје и економије. Овде ћемо се, међутим, позабавити делом које залази у науку са којом је политичка економије наизглед најмање повезана: наиме, ради се о антропологији.

1877. године, амерички правник, етнолог и антрополог Луис Хенри Морган је објавио свој *tagnum opus* – *Древно друштво*, дело које је било засновано како на његовом личном изучавању друштвених система америчких Индијанаца, тако и на информацијама других етнолога и путописаца о народима широм света и коначно, историјским записима о друштвима древних Грка и Римљана. Циљ овог дела је био да

* Имејл-адреса: ivan.matic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

успостави општи метод за одгонетање мистерије људског развоја: са једне стране, праћењем постепеног развоја технолошких открића, а са друге, трасирањем еволуције друштвених институција. Морганов основни закључак је био да услед једнообразних менталних капацитета и сличних параметара света који нас окружује, сва људска друштва нужно пролазе релативно сличну секвенцу развоја која почиње од увођења артикулисаног говора, открића ватре и племенске заједнице засноване на сродству, а кулминира модерном индустријом, путевима, железницом и државном заједницом заснованом на територији и имовини.

Морганов лични допринос се овде примарно сводио на детаљну анализу институција племенске конфедерације Ирокеза, те примене истих на тумачење друштвава древних Грка и Римљана, док су скоро сви други елементи позајмљени из теорија савременика из различитих друштвених наука, због чега је *Древно друштво* годинама након публикације остало махом незапажено: популарност коју ово дело постепено стиче од краја деветнаестог и кроз двадесети век је отуд резултат његовог „присвајања”

од стране Маркса и Енгелса. Импресиониран Моргановим независним откривањем материјалистичке концепције историје коју је он сам четрдесет година раније развио у Европи (25), Карл Маркс је планирао да напише дело засновано на *Древном друштву*: у овоме га је међутим спречила рана смрт, услед чега је овај подухват припао Фридриху Енгелсу. Енгелс се трудио да остане веран Марксовој визији, држећи се његових белешки о Моргановој књизи, што је, као што ћемо видети, један од примарних извора мањкавости резултујућег дела: *Порекла породице, приватне својине и државе* (1884).

На самом почетку *Порекла породице*, Енгелс индиректно излаже методолошки приступ: теорија која ће у њему бити изложена се темељи на историјском материјализму, према коме је детерминишући историјски фактор продукција и репродукција непосредног живота (25). Након кратког излагања извора на које се он сам позива, као и оних које је Морган користио, Енгелс нуди концизан, мада непотпун преглед дела која су обележила рани развој антропологије: он се овде пре свега фокусира на истраживања Едварда Барне-

та Тајлора и Џона Фергусона Мекленана. Енгелс посебно издваја Јохана Јакоба Бахофена као изворног „антагонисту” сопственог метода, будући да је овај у духу филозофског идеализма темељио еволуцију људских институција на развоју идеја уместо материјалних околности (28).

Насупрот критици Бахофена, Енгелс безрезервно хвали Морганов рад, истичући да његово откривање матрилинеарног генса као фазе која је претходила патрилинеарном генсу цивилизованих народа има исти значај за историју примитивног друштва као и Дарвинова теорија еволуције за биологију и Марксова теорија о вишку вредности за политичку економију (34). Једина примедба коју Енгелс директно упућује Моргановој теорији је да су четрнаест година истраживања које су прошле између публикације *Древног друштва* и четвртог издања *Порекла породице* пољуљале неке од његових хипотеза (36). Будући да се ова поента не разрађује нигде у даљем току дела, вреди је запамтити само утолико што ће илустровати Енгелсово зачуђујуће непознавање неких елемената Моргановог дела.

У првом поглављу, чија су тема праисторијски ста-

дијуми културе, Енгелс укратко излаже класичну еволуционистичку концепцију, према којој се развој свих људских друштава може трасирати кроз епохе дивљаштва, варварства и цивилизације, при чему се прва два стадијума додатно деле на нижу, средњу и вишу фазу. Према овој концепцији, људи почињу развој одвојен од осталих животиња увођењем артикулисаног говора; ово је касније праћено открићем ватре, те лука и стреле, а затим грнчарије. Након тога, разлике између источне и западне хемисфере постају релевантне, будући да је источна имала скоро све животиње које су се могле припитомити и већину житарица, док је западна имала само пса, ћурку и ламу, и само једну житарицу, али најбољу – кукуруз. Коначно, највиша фаза предцивилизацијског развоја наступа открићем обраде гвожђа, да би ступање на историјску сцену напokon било заокружено увођењем фонетског писма.

Енгелс истиче да је у вишем статусу варварства постигнут већи напредак него у свим претходним епохама (43), индиректно се супротстављајући Моргану, према чијем схватању је развој у почетку био највећи,

али најспорији, а каснији најмањи, али најбржи. Међутим, ни Енгелс нити, пак, Морган не наводе извор за шему дивљаштво-варварство-цивилизација, чије корене је могуће пратити чак до Ђанбатисте Вика. У форми у којој је Морган и Енгелс користе, ова шема потиче од Џона Лабока и Е. Б. Тајлора и њихових дела *Порекло цивилизације* (1870), односно *Примитивна култура* (1871), која су иначе остварила значајан утицај на Морганово *Древно друштво*.

Већ у овом поглављу код Енгелса наилазимо на интересантан феномен: у неколико наврата, он понавља Морганове директне цитате без навођења – ово се и касније појављује у бројним инстанцама (54, 64, 66, 68). Марксистички теоретичар Лоренс Крејдер нуди објашњење које, као што ћемо видети омогућава и решавање других „загонетки” Енгелсовог дела: наиме, *Порекло породице* није засновано директно на *Древном друштву*, већ посредно – преко Марксових белешки. Утолико, није извесно да ли је Енгелс уопште пред собом имао Морганове цитате које није наводио, или је, пак, мислио да преноси Марксове белешке, не знајући да се ради о директ-

ним цитатима. Сигурно је, међутим, да Енгелс није прочитао *Древно друштво* од корица до корица, као што ћемо убрзо видети.

Друго и истовремено највеће поглавље Енгелсовог дела је посвећено анализи породице и институције брака кроз различите стадијуме развоја. Ово поглавље је примарно засновано на Моргановом ранијем делу, *Системима сродности* (1871), чије основне поенте он сам укратко рекапитулира при крају *Древног друштва*. Важно је, пак, напоменути да откриће различитих брачних институција такође није изворно Морганово: први напреси у овој области су Бахофенова заслуга, упркос очигледним проблемима његове идеалистичке методологије. Морган лично је у почетку био уверен да су ваневропски системи сродности једноставно чудне друштвене праксе, које немају дубљи значај: његов став ће у овом погледу променити Мекленанова истраживања, која су међу првима утврдила постојање форми бракова суштински различитих од моногамног. Тек ће то откриће заокружити Морганове *Системе сродности* закључком да ови нису питање пуке конвенције, него друштвена експресија кон-

кретних брачних и породичних односа.

Енгелс на почетку поглавља о породици укратко преноси Морганове основне поенте: институција брака није започела моногамијом, већ различитим облицима полигамије, од којих кроз неколико континената и епоха постоји евиденција за брак браће са међусобним супругама, односно сестара са међусобним мужевима (52). Поред овог, који Енгелс следећи Моргана назива *пуналуанским*, према истоименој пракси на Хавајима, одређени системи сродности Океаније илуструју и древно постојање још рудиментарније форме групног брака, из које ни рођена браћа и сестре нису била искључена (46).

Кроз све ово, Енгелс критикује идеју моногамије као изворног облика брака: у овом контексту, он се поново дотиче Бахофена, чије коришћење појма *хетеризам* за описивање древног „промискуитета” указује на тумачење праисторије из нормативно модерног угла, будући да се овај појам у античкој Грчкој користио за однос мушкараца са неудатом женом (47). Енгелс се овде такође руга ауторима који покушавају да утемеље моногамију у људском друштву на различитим

животињским врстама, истичући да би у том случају пантљичаре биле парагони овог облика брака (48).

Он затим издваја *синдијазмички*, односно брак парова као наредни корак у развоју ове институције: налик Моргану, Енгелс наглашава да је овај облик брака био тек клица моногамног, будући да му је недостајала стриктна кохабитација и слобода избора партнера (60). Према његовом схватању, овај облик брака је био паралелан трансформацији наслеђа у клановима и племенима од којих је древно друштво било састављено са матрилинеарног на патрилинеарно; он ову промену тумачи кобно, као *светски историјски пораз женског пола* (67). Сходно томе, Енгелс моногамију види као велики историјски напредак, али и паралелну регресију, будући да, налик робовласништву и приватној својини, подразумева добробит једне групе на штету друге (73).

Овде вреди застати и укратко се вратити једном ранијем делу овог поглавља, у коме Енгелс тумачи облике брака који су наводно откривени након публикације *Древног друштва*: као пример, он наводи аустралијско племе Камилораи, цитирајући истраживања проповедника

Лоримера Фајзона. Енгелс истиче да Камилораи практикују јединствен облик групног брака, који подразумева поделу читавог племена на четири мушке и четири женске класе, од којих су сви мушкарци из прве браћа жена из прве и мужеви жена из четврте (исто важи и обрнуто, као и за односе мушкарца и жена из друге и треће класе). Енгелс ово третира као потпуно ново, дотад непознато откриће (56). Међутим, управо ту наилазимо на проблем: Морган је детаљно познавао Фајзонова истраживања, на којима се у целини заснива прво поглавље главне тематске целине *Древног друштва* – „Развој идеје власти”. Штавише, Морган касније истиче да су класе племена Камилораи заправо *пуналуанске* брачне групе несвакидашње величине.

Питање које овде неминовно следи је: како Енгелс са овим није био упознат? Најбољи одговор нуди управо раније наведени Лоренс Крејдер: Енгелсово *Порекло породице* није примарно засновано на *Древном друштву*, него на Марксовим белешкама о истом. Следећи Маркса, Енгелс није посветио адекватну пажњу свим аспектима овог дела, већ оним који су примарно

привукли Марскову пажњу. Ово је такође добро илустровано Енгелсовим крајње површним прегледом конфедерације Ирокеза у следећем поглављу: за разлику од Моргана који њеним институцијама посвећује скоро сто страна кроз четири поглавља, он је сажима на свега десетак страна, што је праћено њеним наивно идеализованим тумачењем.

Након кратког и махом исправног прегледа права и привилегија које карактеришу племена и кланове конфедерације Ирокеза, Енгелс исказује безрезервно дивљење према детињастој једноставности овог друштва: у њему све тече глатко без полиције и војске, племства и краљева, затвора и судова (97); не постоје сиромашни и запостављени и сви су једнаки, па чак и жене; нема места ни робовима нити, пак, подређеним страним племенима (98). Противници поражени у рату, уколико не буду убијени, постају једнаки чланови друштва усвајањем у један од кланова од којих су племена састављена (91).

Овде наилазимо на неколико озбиљних проблема: најпре, Енгелс пропушта да опише начин на који су ратни заробљеници убијани. Наиме, Морган истиче да су

спаљивани на ломачи, што се никако не уклапа са идиличном сликом друштва коју Енгелс покушава да нам прикаже. Надаље, Енгелс у истом поглављу романтизује архетип „племенитог дивљака”, подразумевајући под тиме један вид примордијалне људске неискварености која је претходила институисању цивилизације (98). Морган, пак, наводи да су ратни поглавари Ирокеза уз титулу добијали ново име, дословно названо „узвишено име”, што по њему јасно илуструје мотив личне амбиције и демонстрира суштинску једноличност људске природе, било да се налазе високо, било ниско на лествици развоја.

Централна Морганова поента коју Енгелс заобилази у свом идиличном приказу Ирокеза је управо кохезивни елемент њиховог друштва који им је омогућавао да функционишу без репресивних институција. Морган истиче да, иако је њихова племенска конфедерација била заснована на заједничким интересима, њене везе су сезале знатно дубље: свих шест племена су делила неколико заједничких кланова чији су припадници водили порекло од истих предака и, сходно томе, сматрали једни друге браћом и сестрама. Енгелс

такође пропушта да помене да, иако се сродство међу Ирокезима пратило према женској линији, те иако су жене имале право да се посредно обрате савету клана или племена, оне саме ни у једној забележеној инстанци нису директно вршиле власт. Напокон, иако је његова опсервација о немогућности постојања ропства у стадијуму развоја који су Ирокези достигли тачна, импликација коју изводи апропо подређивања страних племена се коси са чињеницама: Ирокези су освојили племе Делавера, које је тиме било принуђено на редован данак.

Овиме се практично завршава Енгелсова анализа друштва западне хемисфере – њена површност је можда најбоље илустрована чињеницом да је једно од највећих и теоријски најамбициознијих поглавља *Древног друштва* – „Астечка конфедерација” – дословно сведено на фусноту у *Пореклу породице* (106). Сходно томе, једна од Морганових основних поенти – да нам изучавање друштва Новог света може помоћи у тумачењу институција Старог – бледи у Енгелсовом тумачењу. Њено место заузима зачуђујући „временски скок” који нас од племенског друштва у проц-

вату – код америчких Индијанаца – води његовом неминовном паду – код древних Грка и Римљана.

Тумачећи успон атинске државе, Енгелс наглашава да је племенско друштво инхерентно некомпатибилно са новчаним системом (109), те да не поседује средства за контролисање робова (112). Хроника шпанског конквистадора Бернала Дијаза дел Кастиља – једно од ретких сведочанстава о астечком друштву пре пада њихове престонице 1521. године – демонстрира управо супротно: не само да су Астеци увелико користили новац (позлаћено перје је имало улогу универзалне робе), него су поседовали и робове; штавише, њихов робовласнички систем је био толико развијен, да су се робови могли наћи у редовној понуди на главном тргу, као и било која друга роба.

У покушају да премости јаз између унапред изведеног закључка о узроцима и току настанка државе, Енгелс постулира да су Атињани регрутовали скитске стрелце ради вршења полицијске дужности јер су је сами сматрали недостојном пуноправних грађана (115): ова сувише амбициозна интерпретација је у целини утемељена на осликаним вазама, међу-

тим, новија истраживања доводе у питање идеју да те вазе уопште приказују Ските. С друге стране, Енгелс овде износи заиста релевантан податак: да је нумерички однос слободних грађана наспрам робова био један према пет или десет, зависно од полиса (116, 155), што далеко надилази проценат робова у древнијим системима, какав је, на пример, био астечки. Ово само по себи, међутим, не потврђује везу између класне репресије и државе коју Енгелс покушава да успостави.

На значајан контра-пример наилазимо у контексту Спарте, за коју он тврди да је имала државну организацију (71). Наспрам Енгелсовог, Морганово тумачење Спарте је знатно пажљивије: сходно шеми етничких периода коју обојица користе (Енгелс их назива великим периодима развоја) (100), Морган истиче да је Спарта достигла стадијум цивилизације, али не и да је заменила племенски систем државним. Надаље, његова шема институција власти у различитим епохама статуса варварства, које се Енгелс уопште не дотиче, додатно подупиरे аргумент да Спарта, за разлику од Атине (након Солонових и Клистенових реформи) није развила државни систем.

Енгелс се иначе кратко дотиче ове дихотомије између племенског и државног система, мада јој не придаје посебан значај (26, 108). За Моргана, пак, она је централна: њени творци су били Џорџ Грот и Хенри Самнер Мејн и она примарно фигурира у њиховим делима *Историја Грчке* (1856), односно *Древно право* (1861). Конкретно, Грот је изнео тумачење Клистиенових реформи као суштинске промене утемељења власти са сродства на територију и имовину: Морган је од њега ово тумачење позајмио и обогати својим проширеним познавањем институција кланова и племена на основу конфедерације Ирокеза.

Ово тумачење је релевантно у контексту Спарте зато што се овакав вид трансформације власти у њеној историји није догодио, што имплицира да је друштво засновано на сродству уместо на територији и имовини сасвим способно да врши репресију над робовима који су далеко бројнији од њихових господара. Надаље, инстанце као што су освајање града Веји од стране фабијског генса у древном Риму, као и одређени моменти у *Илијади*, илуструју да се чак и читаве војске могу организovati на

основу сродства – дакле, без државног система; сличан је био случај и са поделом војних јединица Астека и њихових суседа Тлакскаланаца (који су, као и у случају са Ирокезима и Делаверима, били подређени од стране Астека и принуђени на данак).

Енгелс, међутим, превиђа овакву могућност, иако се само неколико страна након анализе Спарте дотиче древних германских институција, за које примећује да су суштински идентичне спартанским (75). Истовремено, пак, он препознаје да су Германи племенски систем заменили државним тек након освајања римског царства (142). Међутим, априорна тврдња да је држава предуслов робовласништва га спречава да ову паралелу изведе до краја и дође до очигледног закључка: да постојање спартанске државе није могуће утврдити без конклузивне евиденције о њеној промени система са племенског на територијални.

У погледу римског генса, Енгелс се махом држи Морганове анализе, која је примарно утемељена на истраживањима Бартолда Георга Неибура и Теодора Момзена, и обогаћена компаративном историјом кроз паралеле са институцијама

Ирокеза. Енгелс посебно истиче Морганово противљење тумачењима немачких историчара, према коме је генс фиктивна институција, односно агрегат породица, инсистирајући на његовој реалној сродничкој утемељености и институционалној примарности: будући да је егзогамија била универзално препозната, супружници су, као и у клановима Ирокеза, морали бити из различитих генсова, због чега генс није могао бити агрегат породица (119).

Поглавље о племенским институцијама Келта и Германа је већином Енгелсов оригинални допринос, будући да се Морган ових народа тек маргинално дотиче. Овде је, међутим, основни проблем скоро потпуни недостатак историјских извора: наиме, Енгелс износи бројне чињеничке тврдње без икакве референце, што доводи у питање релевантност његове анализе. Ипак, истиче се један посебно значајан и интересантан елемент: етимолошке паралеле између бројних израза везаних за сродничке и друштвене односе које имплицирају древно постојање матрилинеарног наслеђа међу германским племенима (130).

У поглављу о успону германске државе се понавља

идеја о нужној повезаности државних институција и потчињавања других народа (143), која се, као што смо раније видели, коси са богатом етнолошком евиденцијом коју је изнео Морган. Енгелс овде тумачи германско освајање Рима као историјску неминовност чији је главни узрок био поједностављено приказана криза производње у оквиру робовласничког система (140): принуђени да се прилагоде промењеним околностима, Римљани су били приморани да институишу поделу земље која се може описати као клица феудализма. Међутим, Енгелс закључује, само варвари могу да препоруде умирућу цивилизацију (146).

Последње и највеће поглавље *Порекла породице*, „Варварство и цивилизација”, има за амбициозан циљ не само да понуди универзални модел тумачења прошлости, него и да га примени на извођење закључака о наводно неминовној будућности. Енгелс овде најпре рекапитулира секвенцу развоја технологије и друштвених институција из првог поглавља, а затим фазе развоја брака из другог, како би илустровао неодрживост племенског система у прелазу из вишег статуса варварства у цивили-

лизацију. У том контексту, он наглашава да је племенски систем изникао из друштва које није имало интерне антагонизме, као ни било какву моћ присиле осим јавног мњења (156).

Ова тврдња садржи два повезана проблема: племенски систем заиста јесте изникао из друштва које није познавало интерне антагонизме, али ти антагонизми су се постепено развијали кроз неколико етничких периода и племенски систем им се постепено прилагођавао, што нас доводи до елемента присиле. Иако је у почетку у интерном домену заиста била ограничена на јавно мњење, присила се, као и племенски систем, постепено развијала и током свог развоја је далеко превазишла јавно мњење много пре институисања државе: као што смо раније видели, Ирокези, који су према Моргановој и Енгелсовој шеми били у нижем статусу варварства су потчинили и принудили на данак суседни народ Делавера. Астеци, који су били у средњем статусу варварства, не само да су потчинили Тлаксканце на сличан начин, него су увелико имали развијено робовласништво.

Енгелс, пак, тврди да друштво на прагу цивилизације бива суочено са из-

бором: или ће постојати у континуираном, отвореном класном сукобу, или ће институисати систем који ограничава класну борбу на економски домен и дозвољава је у правној форми. Сходно томе, он закључује да је племенски систем надживео своју корисност, услед чега га је заменила држава (157). Већ на основу раније анализе би требало да буде очигледно зашто је ова интерпретација проблематична; међутим, овде наилазимо и на један нови елемент који је важно истаћи: наиме, Енгелс у овој инстанци брка марксистичко тумачење државе у епохи капитализма са државом уопште. Ова дистинкција је кључна зато што, према марксистичкој теорији, само капиталистичка држава омогућава општу правну једнакост и тиме ограничава класну борбу на правно-економски домен. У робовласничком систему који је карактерисао ране државе, ова једнакост није постојала: робови, који су, речима римског енциклопедисте Варона, посматрани као „алатке које говоре”, нити су имали било каква права у ранијем племенском систему, нити су их стекли институисањем државе.

Аргумент који се овде може конструисати у прилог

Енгелсовом тумачењу стоји на стакленим ногама: институисање државе, које се, као што су Морган и Грот детаљно образложили, пре свега састојало у преносу критеријума власти са сродства на територију и имовину, јесте формално увело политичке сталеже који су се примарно темељили на економском положају. Ово, међутим, само значи да је институисање државе заострило сукобе различитих слојева слободних грађана; положај робова – који не само да нису поседовали имовину, него су сами били имовина – је остао непромењен.

Енгелс на основу своје теорије историје изводи амбициозан закључак: будући да није одувек постојала, већ да је њен настанак био условљен околностима људског развоја, држава неће постојати заувек: штавише, већ се назире њена улога у кочењу даљег напретка. Класе, због којих је држава настала ће неминовно пасти, као што су се некада уздигле; уз њих ће пасти и држава, а друштво ће се реорганизовати као слободна и једнака асоцијација произвођача. Машинерија државе ће тада бити остављена тамо где јој је место: у музеју антиквитета, поред коловрата и бронзане секире (160).

Енгелс поносно закључује *Порекло породице* једним од пасуса са краја *Древног друштва*: демократија у власти, братство у друштву и једнакост у правима и привилегијама илуструју вишу друштвену раван којој искуство, интелигенција и знање постепено теже, а које ће бити узвишени облик слободе, једнакости и братства древног племенског система (164). Упркос суштинским неслагањима у погледу настанка државе и његових узрока, Енгелс и Морган заиста јесу делили ставове о будућем друштву универзалне слободе и једнакости, с тим што је Моргану недостајала Енгелсова нота неминовности.

Иако представља значајан допринос теорији о настанку државе, будући да у њему заиста постоји покушај да се понуђена интерпретација колико-толико утемељи на историјским чињеницама, Енгелсово *Порекло породице* истовремено представља школски пример тога како не писати научно дело засновано на неком ранијем. Не прочитавши *Древно друштво* од корица до корица, Енгелс је брзоплето тврдио да су неки од Морганових закључака превазиђени, нудећи евиденцију коју је сам Мор-

ган много детаљније обрадио. Ово је, сходно Марксовим белешкама на којим је засновано, праћено бројним прескоцима и неуравнотеженом пажњом са којом су многи делови обрађени. Изнад свега се издваја крајње поједностављена теорија о настанку државе, зарад чијег утемељења су бројни елементи од суштинске важнос-

ти у примарној и секундарној литератури прескочени, умањени или искривљени. Резултат је дело које закључак о будућем паду државе поуздано изводи на основу раштркане слагалице: слагалице чији индивидуални делови заиста могу крити одговоре на питања о настанку државе, али никако у овој форми.

---

* Овај рад је примљен 22. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.